

Furat əl-Kufi və onun "Təfsir" əsəri

i.f.d., dos. Aslan Həbibov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İslamşünaslıq kafedrasının müəllimi
Bakı, Azərbaycan
aslanhabibov@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>

Daxilolma tarixi: 16.01.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 19.03.2023

Xülasə

Furat ibn İbrahim ibn Furat əl-Kufi hicri III (m. IX) əsrin ikinci yarısı ilə IV (m. X) əsrin birinci yarısında yaşamış müfəssirdir, həyatı və yaradıcılığı haqqında kifayət qədər məlumat yoxdur. Mənbələrdə Furat əl-Kufiyə bir təfsir nisbət edilir. Müasirlərindən fərqli olaraq, Furat bu təfsirində, əsasən, İmam Əli və əhli-beyt haqqında nazil olduğuna inandığı ayələrin vəhy səbəbləri və təfsirinə dair rəvayətləri təqdim edir. Bu baxımdan, adıçəkilən əsər bir rəvayət təfsiridir.

Bir tərəfdən, erkən rical əsərlərində adının keçməməsi, digər tərəfdən, təfsirində imamiyyənin "imamət" anlayışına zidd olan rəvayətlərə yer verməsi Furat əl-Kufinin zeydiyyədən, yoxsa imamiyyədən olduğu sualını ortaya çıxarır.

Ravisi məchul olan təfsirin əvvəllər mövcud olan sənədlərinin silinməsi bu əsərin mötəbərliyinə xələl gətirir. Digər tərəfdən, bəzi erkən və son dövr şiə müəlliflər əsərlərində bu təfsirə istinad etmiş, rical alimləri Furat haqqında müsbət fikirlər səsləndirmişlər.

Bu məqalədə Furat əl-Kufi və onun "Təfsir" əsəri, Quran və "təfsir" anlayışı haqqında məlumat veriləcək.

Açar sözlər: *təfsir, Furat əl-Kufi, rəvayət, zeydiyyə, imamiyyə.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Furat al-Kufi and his “Tafseer”

Assoc. Prof. Aslan Habibov

Azerbaijan National Academy of Science
Leading researcher at the Institute of Oriental Studies named after
Academician Ziya Bunyadov,
Azerbaijan Institute of Theology
Teacher at the Department of Islamic Studies,
Baku, Azerbaijan
aslanhabibov@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>

Date of submission: 16.01.2023

Date of acceptance: 19.03.2023

Abstract

Furat ibn Ibrahim ibn Furat al-Kufi was a Muslim tafseer scholar who lived in the second half of the 3rd century AH (9th AD) and the first half of the 4th century AH (10th AD). There is insufficient information available about his life and work. Only one tafseer is attributed to Furat al-Kufi in sources. In this tafseer work, Furat, unlike his contemporaries, primarily presents the reasons for the verses he believes to have been revealed about Imam Ali and Ahl al-Bayt, and narrations on the interpretation of these verses. From this perspective, the aforementioned work is a commentary on narrations.

On the one hand, the absence of his name in early rijal works, and on the other, the inclusion of the narrations that contradict the concept of “imamate” in imamiyyah in his commentary, raises the question of whether Furat al-Kufi belongs to zaydiyyah or imamiyyah.

The removal of previously existing documents of tafseer, the narrator of which is unknown, undermines the credibility of this work.

Some early and late Shia authors, on the other hand, have referred to this tafseer in their works, and rijal scholars have expressed favorable views on Furat.

Furat al-Kufi and his tafseer, as well as the Quran and the concept of tafseer, will be discussed in this article.

Keywords: *Tafseer, Furat al-Kufi, Narration, Zaydiyyah, Imamiyyah*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Фурат аль-Куфи и его труд «Тафсир»

д.ф.по теол., доц. Аслан Габибов

Национальная Академия Наук Азербайджана,
Институт востоковедения имени академика
Зии Буниятова ведущий научный сотрудник
Азербайджанский институт теологии
Кафедра исламских исследований
Баку, Азербайджан
aslanhabibov@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>

Дата подачи статьи в редакцию: 16.01.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 19.03.2023

Резюме

Фурат ибн Ибрагим ибн Фурат аль-Куфи является толкователем, проживавшим во второй половине III века по хиджре (гр. IX) и первой половине IV века (гр. X). Отсутствует достаточная информация о его жизни и творчестве. В источниках его имя отнесено к одному тафсиру. В отличие от своих современников, в этом тафсире Фурат указал причины откровения ниспосланных аятов об Иمامе Али и ахль аль-байте и предания об их толковании. В этом отношении упомянутое произведение является толкованием предания.

Неупоминание имени Фурата аль-Куфи в ранних трудах риджалъ, с одной стороны, указание в своем тафсире преданий, противоречащих понятию «имамат» имамии, с другой стороны, порождает следующий вопрос: являлся ли Фурат аль-Куфи сторонником имамия или зейдизма.

Исчезновение ранее существовавших документов тафсира, автор которого неизвестен, ставит под сомнение достоверность этого труда. С другой стороны, некоторые авторы шииты раннего и позднего период в своих произведениях ссылались на этот тафсир, ученые риджала озвучивали положительные мнения о Фурате.

В этой статье дана информация о Фурате аль-Куфи и его труде «Тафсир», Коране и понятии «тафсир».

Ключевые слова: тафсир, Фурат аль-Куфи, предание, зейдизм, имамия.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

Hicri II əsrin əvvəllərində yaranan şiə təfsirinin ilk dövrü istər möhtəva, istərsə də metod baxımından “Birinci rəvayət dövrü” (h. I-IV/II-XI əsrlər) adlanır və “İmamlar dövrü” (h. I-III/VII-X) ilə “İmamlardan sonrakı dövr” (H. III-IV/X-XI əsrlər) şəklində iki mərhələyə bölünür.

Kiçik qeybətədək (h. 260/m. 841) olan mərhələni əhatə edən İmamlar dövründə ortaya çıxan problemlərin həlli üçün imamlara müraciət edilirdi. Quranın nazil olduğu dövrdən uzaqlaşma kimi səbəblərdən ötrü ayələrin təfsirində yaranmış problemlər də məhz onlar tərəfindən həll olunurdu. Bu dövrdə anlaşılmayan ayələr haqqında imamlara suallar verilir, onların verdiyi cavablar tələbələri tərəfindən qeyd edilirdi. Mənbələrdə bu dövrdə təfsir fəaliyyəti ilə məşğul olan çox sayda şəxsin adı qeyd olunur: Ətiyyə ibn Səd əl-Öfvi (v. 111/730), Cabir əl-Cufi (v. 127/745), Əban ibn Təğlib (v. 141/758), Əbu Həməzə əs-Sumali (v. 150/767), Yunis ibn Abdurrahman (v. 208/823), Məhəmməd ibn Əbu Umeyr (v. 217/832) və Həsən ibn Məhbub (v. 224/839) İmamlar dövrünün ən önəmli şiə müfəssirləridir. Eyni zamanda, bu alimlər

şie müfəssirlərinin birinci təbəqəsini təşkil edirlər. Onu da qeyd edək ki, İmamlar dövründə yazılan heç bir təfsir bizə gəlib-çatmamışdır.

"İmamlardan sonrakı dövr" adlandırdığımız mərhələ hicri 260-cı (m. 841) ildə başlayan Kiçik qeybətdən hicri IV əsrin sonlarına qədər (m. XI) davam etmişdir.

İmamlardan sonrakı dövrdən daha əvvəl qələmə alınmış təfsirlər toplanıb yeniləri yazılmışdır. Şie müfəssirlərinin ikinci təbəqəsini təşkil edən bu müfəssirlər özlərindənəvvəlkilərin yazdıqlarına çox da əlavələr etməyərək yeni təfsirlər meydana gətirmişlər.

Bu dövrdə yaşamış ən önəmli şie müfəssirlərindən – Furat ibn İbrahim ibn Furat əl-Kufi (v. 310/922), Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşi (v. 320/932), Əli ibn İbrahim ibn Haşim əl-Qummi (v. 329/941), İbn Huccam Əbu Abdullah Məhəmməd ibn əl-Abbas ibn Əli ibn Mərvan (v. 328/939-cu ildən sonra), Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən ibn Əbu Yəzid Əhməd ibn əl-Vəlid əl-Qummi (v. 343/954), Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İbrahim ən-Nömani (v. 360/971), Şeyx Səduq Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli ibn Hüseyn ibn Musa ibn Babuveyhh əl-Qumminin (v. 381/991) adlarını qeyd edə bilərik.

Öncəki dövrdən fərqli olaraq bu mərhələdə yazılan təfsirlərdən Əli ibn İbrahim əl-Qummi, Məhəmməd ibn Məsud Əyyaşi və Furat əl-Kufinin nümunələri bizə qədər gəlib-çatmışdır. Bu təfsirlər ən qədim şie nümunələri kimi qəbul edilir (Habibov 2007, 9-23).

Məqələmizdə Furat əl-Kufi və onun təfsir əsərindən bəhs edəcəyik.

Furat əl-Kufinin həyatı və əsərləri

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu günədək gəlib-çatan erkən şie təfsirlərindən biri də Furat ibn İbrahim ibn Furat əl-Kufiyə aid nümunədir. Məqələmizin bu hissəsində əvvəlcə müəllif haqqında məlumat verəcək, daha sonra onun təfsirindən bəhs edəcəyik.

Həyatı

Əsl adı Furat ibn İbrahim ibn Furat əl-Kufi (Şeyx Səduq 1963, 142) olan müfəssirin həyatı ilə əlaqədar erkən dövr şie rical kitablarında heç bir məlumat yoxdur. Son dövr mənbələrin verdiyi məlumatlar (Xonsari 1392, V, 353-355; Əfəndi 1987, IV, 334) isə müfəssirin həyatını aydınlaşdıracaq dərəcədə deyildir.

Furat əl-Kufi "Qeybəti-suğra", yəni hicri III (m. IX) əsrin ikinci yarısı ilə IV (m. X) əsrin başlanğıcında yaşamış müfəssirdir. Məşhur hədis-şünas Küleyni, İbn Uqdə və İbn Mati ilə müasirdir (Kazım 1990, 10-11).

Kufi nisbəsinə baxaraq onun kufəli olduğunu söyləyə bilərik. Müfəssirin doğum yeri, tarixi və vəfatı ilə əlaqədar hər hansı məlumata malik deyilik. Mənbələrin verdiyi bilgiler kifayət etmədiyindən, Furat əl-Kufinin elmi şəxsiyyəti haqqında da məlumat verə bilmirik. Təfsirinin müqəddiməsində ravisinin onun haqqında “fəzilətli alim, öz dövrünün ustadı” şəklində ifadələr işlətməsi (Furat əl-Kufi t.y., 7) Furat əl-Kufinin yaşadığı dövrdə mühüm yerə sahib olduğunu göstərir.

Müfəssirimizin doğum tarixi kimi vəfat tarixi də məchuldur. Müasir tədqiqatçılar isə onun, təqribən, hicri 310-cu (m. 922) ildə vəfat etdiyi fikrindədirlər (Nadirəli, 1990, 110).

Ustadları

Furat əl-Kufinin ustadları haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Onun ilk və sonrakı təhsilini harada, kimdən və nə vaxt aldığına dair hər hansı bir qeydə rast gəlinmir. Müfəssirimizin təfsirində isə təqribən, 126 nəfərdən rəvayət etdiyi görünür (Kazım, 1990, 10-11). Rəvayət etdiyi ustadlarının sayının bu qədər çox olması Furatın elmi şəxsiyyəti haqqında az da olsa bizə məlumat verir. Bu ustadları arasında ən çox adıkeçən Hüseyn ibn Səid əl-Əhvazi (v. təqribən, 260/874), Cəfər ibn Məhəmməd ibn Malik əl-Bəzzaz əl-Fəzari (v. təqribən, 300/912), Übeyd ibn Kəsir əl-Amiri əl-Kufidir (v. 294/907). Furat əl-Kufinin başqa bir ustadı isə əsərindən istifadə etdiyi Hüseyn ibn Həkəm əl-Hibəridir (v. 286/899). Bu dörd alim haqqında qısa məlumat vermək istəyirik.

Hüseyn ibn Səid əl-Əhvazi (v. 260/874)

Hüseyn ibn Səid ibn Həmmad ibn Səid ibn Mehran əl-Əhvazi əslən kufəli olub əvvəlcə Əhvaza, daha sonra Quma köçmüşdür. Təqribən, hicri 260-cı (m. 874) ildə Qumda vəfat etmişdir. Əhli-beyt imamlarından İmam Rza, İmam Məhəmməd ət-Təqi və İmam Əli ən-Nəqinin səhabələrindən sayılır. Mənbələrdə Hüseyn ibn Səidə 30 əsər nisbət edilir ki, bunlardan biri də təfsirdir (Tusi 1422; 112-113; Nəcəşi 1424, 58-60).

Cəfər ibn Məhəmməd ibn Malik əl-Bəzzaz əl-Fəzari (v. – ?)

Əbu Abdullah Cəfər ibn Məhəmməd ibn Malik ibn İsa ibn Sabur əl-Fəzari əslən kufəlidir. Hədis uydurduğu üçün zəif qəbul edilmişdir. Bununla yanaşı, məchul şəxslərdən də rəvayət etdiyi xəbər verilir. Həm-

çinin o, "fasidul- məzhəb"¹ olaraq qəbul edilmişdir. "Kitabu-ğurər əl-əxbar", "Kitabu-əxbaril- əimmə və məvalidihim əleyhim əs-səlam", "Kitabu əl-fitən" və "Kitabu ən- nəvadir" adlı əsərləri vardır. Kitablarını ondan Əbu Əli Məhəmməd ibn Hümam nəql etmişdir (Tusi, 1422, 122; Nəcaşi 1424, 92).

Übeyd ibn Kəsir əl-Amiri əl-Kufi (v. 294?907)

Tam adı – Əbu Səid Übeyd ibn (Məhəmməd ibn) Kəsir əl-Amiri əl-Kilabi əl-Vahididir. O, hədis uydurduğu üçün tənqid edilmişdir. "Kitabu-ət- təxric fi bəni-şeyseban" adlı əsərində məlumatların əksəriyyətinin uydurma olduğu rəvayət edilmişdir. Həmçinin "Kitabu-əl-fəzail" və "Kitabu-əl- mərifə" adında daha iki əsəri vardır. Hicri 294-ci (m. 907) ildə vəfat etmişdir (Nəcaşi, 1424, 234).

Hüseyn ibn Həkəm əl-Hibəri (v. 286/899)

Əbu Abdullah Hüseyn ibn Həkəm ibn Müslim əl-Hibərinin harada və nə vaxt dünyaya gəldiyi haqqında məlumat yoxdur. Həmçinin uşaqlıq illəri və gəncliyinə dair məlumatlara da rast gəlinmir. Həsən ibn Hüseyn əl-Urəni, İsmayıl ibn Əban, Hüseyn ibn Nəsr və başqalarından bəhs etmişdir. İmam Zeydin "Kitab əl-mənasik" əsərini də nəql etdiyi qeyd olunur.

Kufəli olan Hibərinin şiə məzhəbinə mənsub olduğuna dair ittifaq vardır. Şiəliyin hansı qoluna mənsub olduğu məsələsi isə mübahisələdir. Hibərinin ustad və tələbələrinin əksəriyyətinin zeydiyyə məzhəbinə mənsub olması, zeydiyyə məzhəbinə aid olan müəlliflərin öz əsərlərində onun bioqrafiyasına yer verməsinə əsaslanıb bu məzhəbə mənsub olduğu qeyd edilir.

Mənbələrdə Hüseyn ibn Həkəmə iki əsər nisbət verilir. Bunlar "ət-Təfsir" və "əl-Müsnəd" adlı nümunələrdir.

Həzrət Peyğəmbər və əhli-beytlə əlaqədar nazil olduğuna inandığı ayələrin nazilolma səbəbi və təfsirinə dair yazdığı "ət-Təfsir" əsərindən Furat əl-Kufi təfsirinin müxtəlif yerlərində rəvayət nəql edir (Furat t.y., 2, 9, 19, 32, 38, 42, 53, 64).

Mənbələrdə Hüseyn ibn Həkəm əl-Hibərinin hicri 286-cı (m. 899) ildə vəfat etdiyi qeyd olunur (əl-Vəcih, 1999, 370).

¹ Məzhəbcə etibarsız olan adam.

Tələbələr

Müfəssirimizin müxtəlif mənbələrdə ona aid rəvayətləri nəql edən aşağıdakı tələbələrinin adı keçir:

1. Əbu əl-Qasım Əbdürrəhman ibn Məhəmməd ibn Əbdürrəhman əl-Hüseyni (əl-Həsəni) (v.?).

Furat əl-Kufinin əlimizdəki təfsirini nəql edən tələbəsidir. Şeyx Səduq “İləl əş-Şərayi” (Şeyx Səduq 1963, 172) adlı əsərində Əbdürrəhman ibn Məhəmməd əl-Həsəni vasitəsilə Furatdan rəvayət nəql edir. Mənbələrdə isə haqqında hər hansı bir məlumat yoxdur.

2. Əbu əl-Həsən Məhəmməd ibn (Həsən ibn) Əhməd ibn əl-Vəlid (v. 343/954).

Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əli ibn Həsən əl-Ələvi İbn əş-Şəcərinin “Fəzlu-ziyarəti əl-Hüseyn” adlı əsərində Furatdan xeyli rəvayət nəql edir (İbn əş-Şəcəri 1403, 64, 67-68, 74-75) Həmçinin Şeyx Səduqun “İləl əş-Şərayi” (Şeyx Səduq, 1963, 10, 64, 66, 117, 120, 405, 414, 529, 576), “Uyunu əxbəri ər-Rza” (Şeyx Səduq, 1413, I/104, 156, 270, 331) adlı əsərlərində adı tez-tez keçir. Nümunələrin heç birində Furatdan rəvayət nəql etmir. Bu şəxs haqqında məlumat yoxdur.

3. Əl-Hüseyn ibn Məhəmməd ibn əl-Fərzədaq əl-Fəzari (v. ?)

Əbu Abdullah Hüseyn ibn Məhəmməd ibn Fərzədaq ibn Buceyr ibn Ziyad əl-Fəzari Qitai olaraq tanınır. İbn əş-Şəcərinin “Fəzlu-ziyarəti əl-Hüseyn” adlı əsərində Furat əl-Kufidən (İbn əş-Şəcəri 1403, 50, 83) və Həsən ibn Əli ibn Əffan və Həmdan ibn İbrahim ibn əl-Bəzzazdan (İbn əş-Şəcəri, 1403, 87, 92) rəvayət nəql etmişdir. Siqə¹ olduğu bildirilir. “Kitabu-fəzail əş-şiə”, “Kitabu-əl-cənaiz” və digər əsərləri vardır. Kitablarını Məhəmməd ibn Cəfər ət-Təmini nəql etmişdir (Nəcəşi, 1424, 68).

4. Osman (v. ?)

Hakim əl-Həskani “Şəvahid ət-tənzil li kitabi ət-təfzil” (Həskani, 1411, II/ 385) adlı əsərində onun vasitəsilə Furat əl-Kufidən nəql edir. Nəsəbi haqqında isə hər hansı məlumat vermir. Bu səbəbdən, həmin şəxsin kim olduğuna dair mənbələrdə məlumat əldə edə bilmədik.

¹ Hədis rəvayətində etibar olunan şəxs.

4. Əbu əl-Qasım Həsən ibn Məhəmməd ibn Səid əl-Haşimi (v. ?)

Şeyx Səduqun "Uyun əl-əxbar ər-Rza" (Şeyx Səduq 1413, I, 498) və "İləl əş-şərayi" (Şeyx Səduq, 1963, 5, 134) adlı əsərlərində adı ilə qarşılaşırıq. Haqqında isə heç bir məlumat yoxdur.

Məzhəbi

Şəxsiyyəti qapalı olan Furat əl-Kufinin məzhəbi haqqında da konkret məlumata sahib deyilik. Şiəliyi şübhə doğurmayan müfəssirin imamiyyəyə, yoxsa zeydiyyəyə mənsub olduğu da dəqiq bilinmir.

Erkən imamiyyə rical və fəhrist kitablarının müəllifləri – İbn əl-Ğəzairi, Kəşşi, Nəcəşi, Tusi, Hilli və İbn Davud əsərlərində Furat əl-Kufidən bəhs etməmişlər. Bu da müəllifimizin imamiyyədən olduğunu şübhə altına alır.

Bununla yanaşı, Şeyx Səduq (Şeyx Səduq 1362, 8; 1413, I/498-502; 1963, 5, 134-135, 142-143, 172; 1413, I/498-502) və Hakim Həskani (Həskani 1411, II/385, 386) əsərlərində Furat əl-Kufidən bir çox rəvayət nəql etmişlər. Həmçinin "Qummi təfsiri"ndə tələbəsi öz sənədi ilə Furat əl-Kufidən iki rəvayət nəql edir (Qummi 1404, II/324, 410-411). Zeydiyyəyə məxsus olan İbn əş-Şəcəri əl-Kufi də ondan çoxlu sayda rəvayət nəql etmişdir (İbn əş- Şəcəri, 1403, 46-47, 49-50, 64, 67-68, 774-75). Bir tərəfdən imamiyyə, digər tərəfdən, zeydi alimlərinin Furatdan rəvayət nəql etmələri məsələni daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Son dövr imamiyyə alimləri isə Furat əl-Kufiyə tam olaraq sahib çıxmış, əsərlərində ona yüksək qiymət vermiş və rəvayət nəql etmişlər. Bu alimlərdən Hürri əl-Amuli (Amuli 1409, V/115, 420, 438; VI/59, 135, IX/394; X/446, 506), Məclisi (Məclisi, t.y., XXXVII/171, 193, 233, 273, 294, 339; XXXIX/289, 291) və Mirzə Hüseyin Nuri Təbərsi (Təbərsi, 1408, I/169, II/124, 283, 451, III/276) başda olmaqla, bir çox şəxs Furatdan istifadə etmişdir. Son dövr rical alimlərindən Xonsari (Xonsari, 1392, V/353- 355), Ağa Bozorg Tehrani (Tehrani, IV/298-300), Abdullah Əfəndi (Əfəndi, 1987, IV, 334) və Həsən əs-Sədr (Sədr, 1375, 332) Furat əl-Kufi haqqında müsbət fikirdə olan imamiyyə alimlərindədir.

Digər tərəfdən, təfsirini incələdiyimiz zaman həm zeydiyyə, həm də imamiyyə düşüncəsinə uyğun rəvayətlərlə qarşılaşırıq.

Məsələn, təfsirin müqəddiməsindəki "...Həmçinin şəhadət verirəm ki, Məhəmməd Onun qulu, mehrab və bəyanla seçilmiş şərəfli elçisidir. Allahın salavat və salamı onun və əhli-beytinin üzərinə olsun! Hansılar ki, onlardan birincisi, möminlərin əmiri – Əli ibn Əbu Talib Mürtezadır.

O, Peyğəmbərin elm şəhərinin qapısıdır. Heç bir şübhə yoxdur ki, sonuncuları Mehdidir. Həmçinin Allahın çoxlu-çoxlu salavat və salamı onun iki nəvəsi, iki göyərçini – Həsən və Hüseyin, Allah tərəfindən seçilmiş imamların üzərinə olsun!” (Furat t.y. 1) sözləri müəllifin “12 İmam” şüəliyinə mənsub olduğuna işarədir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, təfsirin əvvəlindəki müqəddimənin müəllifə deyil, təfsiri rəvayət edən tələbəsinə aid olması ehtimal daxilindədir.

Furat əl-Kufi “İsra” surəsinin 33-cü ayəsinin təfsirində İmam Baqirdən belə nəql edir: “İmam Baqir (ə) Allahın Qurani-Kərimdə nazil etdiyi “Biz məzlumcasına öldürülmüş şəxsin qəyyumuna hökmlərlik vermişik”, – ayəsinin təfsiri haqqında belə buyurdu: “Yəni Hüseyin. “Beləliklə, o, öldürmək zamanı həddi aşmamalıdır, çünki ona kömək olunmuşdur”. Allah-Taala Məhəmmədi (s) “Əhməd”, İsanı (ə) “Məsih” adlandırdığı kimi, Mehdini də “Mənsur” adlandırmışdır (Allahın salavat və salamı, rəhmət və bərəkəti onların üzərinə olsun)” (Furat t.y., s. 122). Bu da Furatın İmam Hüseyin nəsindən olan Mehdinin gələcəyinə dair inancını göstərir.

Bununla yanaşı, Furat səkkiz əhli-beyt imamından rəvayət nəql edir. Məlum olduğu kimi, zeydiyyə əhli-beyt imamlarından İmam Sadiq, İmam Musa əl-Kazım və İmam Rzanı imam olaraq qəbul etmir. Furatın İmam Sadiq, İmam Musa əl-Kazım və İmam Rzadan nəql etməsi diqqəti cəlb edir.

Həmçinin o, imamiyyənin səkkizinci, doqquzuncu və onuncu imamlarının səhabələrindən olan Hüseyin ibn Sədi əl-Kufi əl-Əhvazidən xeyli rəvayət nəql etmişdir. Bütün bunlar Furatın imamiyyədən olduğu ehtimalını gücləndirir.

Digər tərəfdən, Furat öz müasirləri Qummi və Əyyaşidən fərqli olaraq, Zeyd ibn Əlinin görüşlərinə geniş yer vermişdir. Həmçinin Əbu Hureyrə (Furat t.y. 203) və Abdullah ibn Ömər (Furat, t.y., 118) kimi imamiyyənin etimad göstərmədiyi səhabələrdən də rəvayət nəql edir.

Furatın təfsirində imamiyyənin “imamət” anlayışına dair bəzi zidd görüşlər yer alır. Məsələn, o, Zeyd ibn Əlidən İmam Zeynalabdinin, İmam Baqir və İmam Sadiqin məsumluğunu inkar edən bəzi sözlərə yer verir (Furat, t.y. 215). Həmçinin İmam Zeyddən imamətin şərtinin qılinc ilə üsyan etmək olduğu və evində qapalı qapılar arxasında oturan şəxsin imam ola bilməyəcəyinə dair rəvayət nəql edir (Furat, t.y., 181-182). Halbuki imamiyyəyə görə, imam qiyam etsə də-otursa da, yenə imamdır (Şeyx Səduq, 1963, I/211).

Digər tərəfdən, Furatın ustadlarından biri də zeydi müfəssir Hüseyn ibn Həkəm əl-Hibəridir. Elə isə Furat əl-Kufi hansı məzhəbə mənsubdur?

Bir tərəfdən, təfsirində səkkiz əhli-beyt imamının görüşünə yer verdiyi, digər yandan Hüseyn ibn Səid əl-Əhvazidən rəvayət nəql etdiyi üçün Şeyx Səduq və Həskani ondan bəhs etmişlər. Şeyx Səduq kimi görkəmli bir alimin əsərlərində nəql etdiyi bir şəxsdən erkən dövr rical alimlərinin xəbərdar olmaması mümkün deyildir. Elə isə erkən dövr rical alimləri Şeyx Səduqun ondan rəvayət etməsinə baxmayaraq, Furatı imamiyyədən qəbul etmədiklərini söyləyə bilərik.

Son dövr imamiyyə alimləri isə çox güman, Şeyx Səduq və Həskaniyə görə öz əsərlərində Furatdan rəvayət nəql etmişlər. Axır dönəm rical alimləri isə bunlara baxaraq, Furat əl-Kufinin imamiyyədən olduğuna dair qərar vermişlər.

Furat əl-Kufinin məzhəbinə dair təfsirinin mühəqqiqi belə qənaətə gəlir: "Furat əvvəllər zeydiyyə məzhəbinə mənsub olmuş, daha sonra imamiyyəni seçmişdir. Şeyx Səduqun ondan nəql etdiyi rəvayətlər Furatın imamiyyədən olduğu zamana təsadüf edir. Furat zeydiyyədən olduğu halda, imamiyyənin görüşlərinə açıq bir şəxs olmuşdur" (Kazım, 1990, 12).

Yuxarıda bəhs etdiklərimizdən də göründüyü kimi, son dövr şiə alimləri Furatı imamiyyədən qəbul etmişlər. Onun isə imamiyyə müfəssirlərindən olduğu dəqiq deyildir. Əksinə, zeydiyyədən olduğu ehtimalı daha çoxdur. Həmçinin bəhs olunan təfsiri erkən imamiyyə təfsirlərindən Qummi və Əyyaşi ilə müqayisə etdikdə, aralarında ciddi fərqlərin olduğu görünür.

Əsərləri

Furat əl-Kufinin təfsirdən başqa, digər bir əsərinin mövcud olduğu haqqında məlumat heç bir mənbədə yoxdur. Bu səbəbdən müfəssirimizin təfsir xaricində hər hansı bir əsərinin olub-olmadığına dair fikir bildirmək imkanımız yoxdur.

Təfsiri

Furat ibn İbrahim ibn Furat əl-Kufiyə nisbət edilən təfsirin dünyanın müxtəlif kitabxanalarında çoxlu sayda əlyazma nüsxəsi mövcuddur.

1. Nəcəf Əmirəlmöminin Kitabxanası, 1890. Hacı Məhəmməd əl-Əbayiçi tərəfindən XIV əsrin əvvəllərində istinsax edilmişdir.

2. Nəcəf Seyid Bürucərdi Mədrəsəsi Kitabxanası. Şeyx Əhməd ibn Şeyx Həsən əl-Qəftan əs-Sədi tərəfindən hicri 1276-cı ildə istinsax edilmişdir.

3. Qum Nəcəf Kitabxanası, Seyid Xonsari Əhməd ibn Məhəmməd Rza əl- Ələvi nüsxəsi. Hicri 1326-cı ildə istinsaxı tamamlanmışdır.

4. Qum Feyziyyə mədrəsəsi nüsxəsi.

5. Məşhəd Rövizətu ər-Rəzəviyyə Kitabxanası nüsxəsi.

6. İsfahan Seyid Rövizəti Kitabxanası nüsxəsi.

7 və 8. Tehran Malik Kitabxanası nüsxəsi. 3976 və 301 nömrə (Kazım, 1990, 19-22).

Bu təfsirin, həmçinin mətbu nüsxələri də mövcuddur. Təfsir ilk dəfə Məhəmməd Əli əl-Gərəvi əl-Ordubadinin təhqiqi ilə hicri 1354-cü ildə Nəcəf şəhər Heydəriyyə mətbəəsində bir cild şəklində çap edilmişdir. Araşdırmamızda bu nüsxəni əsas götürəcəyik.

Məhəmməd əl-Kazımın təhqiqi ilə daha sonra 1990-cı ildə Tehran-da bir cild şəklində, sonralar isə müxtəlif tarixlərdə iki cild olaraq yəni-dən çap edilmişdir. Onu da əlavə edək ki, Furat əl-Kufinin təfsiri “Əhli-beyt maarifi” tərəfindən doğma dilimizə tərcümə olunmuşdur (Bakı, 2022).

Təfsirin ravisi Əbu əl-Qasım Əbdürrəhman ibn Ələvi əl-Hüseynidir (əl- Həsəni).

Müfəssir Quranın rəvayət təfsirlərinə xas bir metodla ardıcıl olaraq, “Fatihə” surəsindən “Nas” surəsinədək əhli-beyt haqqında nazil olduğunu düşündüyü ayələrin səbəblərini rəvayətlərlə nəql etmişdir. Furat əsərinə şəxsi fikrini əlavə etməməklə yanaşı, nəql etdiyi rəvayətlərə dair fikir də bildirməmişdir. Bu xüsusdan təfsir tam bir rəvayət şəklindədir.

Təfsirdə rəvayətlərin əksəriyyətinin sənədində Furat ilə ilk ravi arasındakı ravilər düşürülmüş və “muənən” ləfzi ilə iki ravi bir-birinə bağlanmışdır. Əsərdə nəql olunan 779 rəvayətdən 115-nin sənədi mövcud ikən digərlərinin sənədləri silinmişdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Furatın təfsirindəki rəvayətlərin sənədləri əvvəllər də mövcud olmuşdur. Bu fikrimizi dəstəkləyən başqa bir sübut isə həmin təfsirdən nəql edən Şeyx Səduq və Hakim Həsənin rəvayətlərində sənədlərin tam olaraq verilməsidir.

Furat əl-Kufi təfsirinin mötəbərliyi

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Furat əl-Kufinin həyatı və yaradıcılığına dair mənbələrdə kifayət qədər məlumat yoxdur. Müfəssirin ha-

rada və nə vaxt doğulduğu, təhsil həyatı, elmi fəaliyyəti, səfərləri və vəfatına dair hər hansı bir qeyd mövcud deyildir.

Furatın araşdırma mövzumu olan təfsirindən əlavə, digər bir əsərinin olub-olmadığı da məlum deyildir. Təfsirinin müqəddiməsində ravisinin "fəzilətli alim, öz dövrünün ustadı" cümləsi elmi şəxsiyyətinə dair ipucu olsa da, ravisinin məchul şəxs olması bu haqda düşünməyə vadar edir.

Bir tərəfdən bildirək ki, Təfsirin ravisi olan Əbülqasım Əbdürrəhman ibn Ələvi əl-Hüseyni (əl-Həsəni) və Əbülqasımdan bu təfsiri nəql edən Əbu əl-Xeyr Miqdad ibn Əli əl-Hicazi əl-Mədəni məchul şəxslər olublar. Erkən dövr şiə rical və fehrist mənbələrində bu haqda heç bir məlumat yoxdur.

Digər tərəfdən, yuxarda da qeyd etdiyimiz kimi, Furatın ustadlarından bəziləri haqqında da şiə rical və fehrist alimləri mənfə fikirdədirlər. Məsələn, təfsirində ən çox nəql etdiyi ustadlarından Cəfər ibn Məhəmməd əl-Fəzarinin hədis uydurduğu, məchul şəxslərdən rəvayət etdiyi, hətta "fasidul-məzhəb" olduğu bildirilir (Tusi, 1422; 122; Nəcəşi, 1424, 92). Digər ustadı – Übeyd ibn Kəsir əl-Amirinin hədis uydurduğu və "Kitabu ət-təxric fi bəni-Şeyşəban" adlı əsərində məlumatların əksəriyyətinin uydurma olduğu rəvayət edilmişdir (Nəcəşi, 1424, 234). Bütün bunlar Furat əl-Kufinin təfsirinin mötəbərliyinə xələl gətirir.

Furat əl-Kufinin təfsiri sənəd baxımından da problemlidir. Əsərdə mövcud olan rəvayətlərin əksəriyyəti mürsəldir. Doğrudur, Furatdan nəql edilən əsərlərdə bütün bu rəvayətlərin sənədinin olduğu görünür. Bu da Furat təfsirinin sənədlərinin sonrakı dövrdə silindiyini göstərir. Sənəd problemi Furat əl-Kufinin təfsirinin mötəbərliyinə xələl gətirən başqa bir xüsustur.

Belə bir iddia səsləndirilə bilər ki, Furatın nəql etdiyi rəvayətlər onun müasirləri olan Qummi və Əyyaşi təfsirində fərqli sənədlərlə nəql olunmuşdur. Buna cavab kimi deyilə bilər ki, adıçəkilən hər iki təfsir Furat əl-Kufinin nəql etdiyi bütün rəvayətləri ehtiva etmir. Digər tərəfdən, bu təfsirlərin mötəbərliyi haqqında da ciddi etirazlar mövcuddur (Habibov, 2007, 62-72).

Furat əl-Kufi təfsirinin mənbələri

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Furat əl-Kufinin təfsiri tam olaraq rəvayətdir. Məlum olduğu kimi, əhli-sünnə rəvayət təfsirlərinin əsas mənbəyi Həzrət Peyğəmbər, səhabə, təbei alimləridir (Gümüş, 1990, 31-102). Şiə rəvayət təfsirləri isə əhli-sünnədən fərqli olaraq, ən çox Həzrət Peyğəmbər və əhli-beyt imamlarının görüşlərinə yer verir. Bun-

larla yanaşı, səhabə və təbei müfəssirlərinin görüşləri də şiə rəvayət təfsirlərində əks olunur. Məqələmizin bu yerində Furat əl-Kufi təfsirinin mənbələri haqqında məlumat verəcəyik.

1. Həzrət Peyğəmbər

Quranın ilk müfəssiri bəşər olaraq, heç şübhəsiz, Həzrət Peyğəmbərin özüdür. Quranı insanlar arasında ən yaxşı bilən Həzrət Peyğəmbər onun qayə və məqsədlərini çox yaxşı başa düşdü (Soy-saldı, 2001, 171).

Təfsir mənbələrinə baxdığımız zaman, başda səhabə olmaqla, müasir dövrdə təfsir elmi ilə məşğul olan heç bir alimin Həzrət Peyğəmbərin təfsirinə biganə qalmadığı görünür. Bu məsələdə məzhəblər arasında fərq yoxdur.

Şiə alimləri də erkən dövrdən etibarən, Həzrət Peyğəmbərin təfsir rəvayətlərinə əhəmiyyət vermiş, təfsirlərində əsas mənbə kimi ondan istifadə etmişlər. Bu təfsirlərdən biri də Furat əl-Kufiyə məxsusdur.

Bütün rəvayət təfsirləri kimi, Furat əl-Kufinin təfsirinin də əsas mənbəyi Həzrət Peyğəmbərdir (s). Furat təfsirində Həzrət Peyğəmbərdən 74 rəvayət nəql edir. O, bu rəvayətlərdən 33-nü İmam Əli (v. 40/661), Həzrət Fatimə (v. 11/632), İmam Səccad (v. 94/712), İmam Baqir (v. 114/733), İmam Sadiq (v. 83/148) kimi əhli-beyt mənsuclarından, qalanlarını isə Abdullah ibn Ömər (v. 73/693), Abdullah ibn Övf, Bəra ibn Əzib (v. 71/690), Bureydə əl-Əsləmi (v. 63/682-83), Cabir ibn Abdullah (v. 78/697), Əbu Dərda (v. 32/652), Əbu Hureyrə (v. 58/678), Əbu Əyyub əl-Ənsari (v. 49/669), Əbu Leyla, Əbu Said əl-Xudri (v. 74/693-94), Əbu Ümamə (v. 86/705), Əbu Zər əl-Ğifari (v. 32/653), Ənəs ibn Malik (v. 93/711-12), Əsma binti Umeyy (v. 40/661), Hüzeyfə ibn əl-Yəman (v. 36/656), Abdullah ibn Abbas (v. 68/687), Abdullah ibn Məsud (v. 32/652-53), Salman əl-Farisi (v. 36/656), Zeyd ibn Ərqəm (v. 68/688) kimi səhabə, Zeyd ibn Əli (v. 122/740) və Məkhul (v. 112/730) kimi təbailer vasitəsilə nəql edirlər.

Həzrət Peyğəmbərə aid rəvayətləri nəql etmə məsələsində Furat öz müasirləri olan şiə müfəssirlərdən fərqlənir. O, həm rəvayətlərin sayı, həm də rəvayətlərin şəxsiyyəti baxımından Qummi və Əyyaşidən daha tolerant davranmışdır. Belə ki, Qummi və Əyyaşi Həzrət Peyğəmbərə aid rəvayətləri daha çox əhli-beyt imamlarından nəql etmiş, az sayda rəvayətin nəqlində səhabəyə istinad etmişdir. Bu səhabələri seçərkən İmam Əliyə yaxınlığına diqqət etdiklərini söyləmək mümkündür. Furat isə Abdullah ibn Ömər və Əbu Hureyrə kimi səhabələrdən də rəvayət etməkdən çəkinməmişdir.

Səhabə

Həzrət Peyğəmbərdən sonra Quranı ən yaxşı başa düşənlərdən biri də şübhəsiz, səhabələrdir. Xüsusilə ayələrin nazilolma səbəblərindən xəbərdar olduqları üçün hadisələrlə hökmləri əlaqələndirə bilmişlər (Cerrahoğlu, 2005, 59).

Furat əl-Kufinin digər mənbəyi isə səhabədir. Əvvəlcə onu da qeyd edək ki, İmam Əli, İmam Həsən və İmam Hüseyin, eyni zamanda, səhabə olsalar da, şiələr tərəfindən əhli-beyt imamları olaraq qəbul edildikləri üçün biz onlara imamlar arasında yer verəcəyik.

Bu üç imam səhabə xaricində Furat əl-Kufi, İbn Abbas, Cəbir ibn Abdullah, Aişə (v. 58/678), Bureydə əl-Əsləmi, Əbu Əyyub əl-Ənsari, Əbu Said əl-Xudri, Əbu Zər əl-Gifari, Əbu Hureyrə, Ənəs ibn Malik, Əbu Rafi (v. 40/660), Əmmar ibn Yasir (v. 37/657), Abdullah İbn Məsud, Zeyd ibn Ərqəm, Abdullah ibn Ömər (v. 73/693), Muaz ibn Cəbəl (v. 17/638), Salman əl-Farisi, Səd ibn Əbu Vəqqas (v. 55/675), Əsma binti Umeyy, Əbul-Həmra (v. ?) və Ümmü Sələmə (v. 62/681) kimi səhabələrdən 163 rəvayət nəql edir.

Tabeilər

Həzrət Peyğəmbərin (s) vəfatından sonra baş verən fəthlər nəticəsində səhabələr İslamı və Quranı öyrənmək üçün müsəlman coğrafiyasının dörd bir tərəfinə yayılmışdılar. Onlardan əksəriyyəti "məvali" deyilən qeyri-ərəblər elmöyrənmə işi ilə məşğul olmuşlar. Tabeilər nəslinin əksəriyyəti bunlardan təşkil olunurdu (Cerrahoğlu 2005, 90).

Səid ibn Cübeyr (95/714), Mücahid ibn Cəbr (103/721), İkrimə əl-Bərbəri (105/723), Ata ibn Əbu Rabah (114/732), Əbu əl-Aliyyə ər-Riyahi (90/708), Zeyd ibn Əsləm (136/753), Əlqəmə ibn Qeys (62/682), Qətadə ibn Diamə (117/735), İbrahim ən-Nəxai (95/714) və digər tabeilər nəslinin məşhur müfəssirlərindəndirlər (Cerrahoğlu, 2005, 90-136).

Furat əl-Kufi də öz təfsirində tabei alimlərinin görüşlərinə yer vermişdir. O, Məhəmməd İbn Sirin (v. 110/729), Əsbəğ ibn Nübatə (II/VIII əsrin əvvəlləri), Məhəmməd ibnül-Hənəfiyyə (v. 81/700), İkrimə əl-Bərbəri (v. 105/723), Süddi əl-Kəbir (v. 125/745), Süleym ibn Qeys, (v. 76/695) Əbu Əmr əş-Şəbi (v. 104/722), Mücahid ibn Cəbr (v. 103/721), Səid ibn Cübeyr (v. 94/713), Müqatil ibn Süleyman (v. 150/767), Əməş (v. 148/765), Əbu Əbdurrəhman əs-Süləmi (v. 73/692), Fatimə binti Hüseyin (v. ?), Məhəmməd

b. Kəb əl-Qürəzi (v. 108/726), Zeyd ibn Əli, Meysəm ət-Təmmar (v. 60/680), Şəhr ibn Hövşəb (v. 100/718), Zəhhak ibn Müzahim (v. 105/723), Haris əl- Əvər (v.?), Əbu Müslim Xavlanı (v. 61/681-682), Əbu Rəca əl-Utaridi (v. 105/723-724), Abdullah ibn Həsən (v. 145/762) və Əmr ibn Şüeyb (v. 118/736) kimi təbəilər Furat əl-Kufinin müraciət etdiyi müfəssirlərdəndir.

Əhli-beyt imamları

İmamıyyə şiiəsi digər İslam məzhəblərindən fərqli olaraq, Həzrət Peyğəmbərdən sonra müsəlmanların bütün işlərini idarə edən bir imamın Allah tərəfindən təyin edildiyinə inanır. İmamıyyəyə görə, məsum olan və elmini Allahdan və Onun rəsulundan alan İmamın əsas vəzifələrindən biri – Qurani- Kərimin həqiqətlərini insanlara çatdırmaqdır.

İmamıyyənin “imamət” anlayışı İslam elmlərinin tamamında olduğu kimi, təfsirdə də əhli-beyt imamlarının əsas mənbə olaraq görünməsinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, başda rəvayət təfsirləri olmaqla, imamıyyə təfsirində ən çox əhli-beyt imamlarının görüşünə yer verilmişdir.

Digər şiiə rəvayət təfsirləri kimi, Furat əl-Kufi təfsirinin əsas mənbəyi əhli-beyt imamlarıdır. O, öz təfsirində səkkiz əhli-beyt imamının görüşünə yer verir. Furat İmam Əlidən 57, İmam Həsəndən 4, İmam Hüseyndən 1, İmam Səccaddan 20, İmam Baqirdən 153, İmam Sadiqdən 135, İmam Musa əl- Kazımdan 7 və İmam Rzadan 2 olmaqla, ümumilikdə, 379 rəvayət nəql edir. Bu da 779 rəvayətin nəql olunduğu təfsirin, demək olar ki, yarısını təşkil edir.

Digər mənbələr

Furat təfsirində, həmçinin Şərik (ibn Abdullah) (v. 177/794), Əban ibn Təğlib (v. 141/758), Əbu əl-Carud Ziyad ibn Münzir (v. 150/767), Məhəmməd ibn Saib əl-Kəlbî (v. 146/763), Məhəmməd ibn Həsən, Məhəmməd ibn Əli, Müsəllət ibn Həsən ibn Zeyd ibn Əli, İbrahim ibn Məhəmməd ibn İshaq, Übadə ibn Rəbi, Ubadə ibn Vail, Zazan, Abdullah ibn Hüseyin, Abdullah ibn Məhəmməd ibn Əbu Haşim, Əbu əl-Cəvazə, Əli ibn Muhsin, Həkəm ibn Abbas (Şubə ibn Həccac), Həsən ibn Hüseyin, Həsən ibn Rəşid, Hukeym ibn Cübeyr, İbn Mübarək Sövri və digər təbəilərin ardıcılıarı və sonrakı dövr müfəssirlərin görüşlərinə də yer verir.

Furat əl-Kufinin Quran və "təfsir" anlayışı

Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, Furatın təfsiri müasiri Qummi və Əyyaşinin təfsirindən fərqlənir. Qummi və Əyyaşi Qurani-Kərimi əvvəlindən etibarən təfsir etməyə başlamış və əldə etdikləri rəvayətləri nəql etməyə çalışmışlar. Furat daha çox İmam Əli və əhli-beytə dair nazil olduğuna inandığı ayələrin təfsirinə və ya nazilolma səbəblərinə dair rəvayətlərə yer verir. Bu baxımdan, adikeçən təfsir rəvayət təfsiri kateqoriyasında dəyərləndirilsə də, normal rəvayət təfsirlərindən fərqlənir. Belə bir təfsirdən çıxış edib, Furat əl-Kufinin Quran və "təfsir" anlayışını tam olaraq təsbit etmək mümkün olmasa da, bəzi örnəklərlə bu barədə məlumat verməyə çalışacağıq.

Furat əl-Kufinin "Quran" anlayışı

Furat əl-Kufi təfsirin müqəddiməsində İbn Abbasdan nəql edərək deyir: "Peyğəmbər (s) Əlinin (ə) əlindən tutub belə buyurdu: "Quran dörd qismdə nazil olub: bir qismi xüsusi olaraq biz – əhli-beyt; bir qismi düşmənlərimiz; bir qismi halal və haram; bir qismi də vaciblər və ehkam barədədir. Allah-Taala Əli (ə) barəsində Quranın dəyərli qismini – incilərini nazil etmişdir. Quranda "Ey iman gətirənlər" başlığı ilə nazil olan elə bir ayə yoxdur ki, Əli o kəslərin (iman gətirənlərin) seyidi olmasın" (Furat, t.y. 4).

Furat, həmçinin İmam Əlidən "Quran dörd qismlə nazil olub: bir qismi bizim, bir qismi düşmənlərimizin, bir qismi vaciblər və ehkam, bir qismi də halal və haram barədədir. Quranın ən dəyərli qismi – inciləri bizə aiddir", – şəklində bir rəvayət nəql edir (Furat, t.y., 2).

Furatın müqəddimədə təqdim etdiyi məlumatlardan çıxış edərək, onun 6 236 ayəlik Quranın, təqribən, ¼-nin İmam Əli və əhli-beyt haqqında nazil edildiyi qənaətində olduğunu deyə bilərik. Təfsirə baxdığımız zaman təqdim olunan ayələrin sayının o qədər çox olmadığını görürük. Digər rəvayət təfsirlərində olduğu kimi, Furat əl-Kufi də əldə edə bildiyi rəvayətləri nəql etmişdir.

Quranın təhrif olunub-olunmaması məsələsi erkən dövrlərdən etibarən, müzakirə mövzusu olan məsələlərdəndir. Erkən dövr şəxslərinin təfsirlərinin tənqid olunan tərəflərindən biri də Quranın təhrif olunduğuna dair bəzi rəvayətlərə yer vermələridir (Habibov, 2007, 107-138). Eyni dövrdə yaşamış Furat əl-Kufinin təfsirinin bir neçə yerində Quranın təhrif olunduğuna dair rəvayətlərə yer verdiyini görürük (Furat, t.y., 82, 85).

Məsələn, Furat əl-Kufi Hümrəndən “Həqiqətən, Allah Adəmi, Nuhu, İbrahimin ailəsini və İmranın ailəsini bütün aləmlərdəkilərdən üstün etdi. Bəzisi digər bəzisinin nəslindən olan övladlarıdır. Allah eşidən və biləndir” (“Ali-İmran”, 33-34) ayəsi ilə əlaqədar nəql edərək deyir: “İmam Baqirin (ə) bu ayəni belə oxuduğunu eşitdim: “Həqiqətən, Allah Adəmi, Nuhu, İbrahimin ailəsini və Məhəmmədin ailəsini bütün aləmlərdəkilərdən üstün etdi”. Dedim: “Axı bu ayə belə oxunmur”.

İmam (ə) buyurdu: “Burada hərf (söz, qiraət) hərfin (sözün) yerinə daxil edilməmişdir” (Furat, t.y. 18).

Əbu Hənzə Sumalidən “Onlara “Rəbbiniz nə nazil etmişdir?” – soruşulduqda “Keçmişdəkilərin əfsanələridir”, – deyirlər” (“Nəhl”, 16) ayəsi ilə əlaqədar belə nəql edir: “İmam Sadiq (ə) belə buyurdu: “Cəbrayıl (ə) Məhəmmədə (s) ayəni belə nazil etmişdir: “Onlara “Rəbbiniz Əli haqda nə nazil etmişdir?” – deyildikdə”, “Keçmişdəkilərin əfsanələridir”, – söyləyərlər (Furat, t.y., 85).

Furat əl-Kufinin “təfsir” anlayışı

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Furat əl-Kufi hicri III əsrin ikinci yarısı ilə IV əsrin birinci yarısında yaşamışdır. Bu dövr təfsir sahəsində mübahisələrin olduğu bir mərhələdir.

Mənbələrdə bəhsi keçən dövrdə təfsirdə rəvayət-dirayət mübahisəsinin olduğu qeyd edilir. Təfsirdə rəvayət metodunu qəbul edən bir qrup rəy ilə təfsiri rədd edib, Həzrət Peyğəmbərdən bu şəkildə təfsiri tənqid edən rəvayətləri əsərlərinin müqəddiməsində nəql edirlər. Qummi, Əyyaşi, Təbəri kimi müfəssirlər rəvayət təfsirini qələmə alan müfəssirlərdəndir.

Digər tərəfdən, rəvayət təfsirlərinin ehtiyacı qarşılamadığı, yeni təfsir metodologiyasına ehtiyac olduğunu ifadə edib yuxarıdakıların söylədikləri və rəy ilə təfsiri qadağan edən rəvayətləri təvil edərək dirayət təfsiri üçün zəmin hazırlayanlar olmuşdur. Bu mübahisədə, nəhayət, dirayət təfsirini müdafiə edənlər qalib gəlmiş, rəvayət təfsirləri yerini dirayət təfsirlərinə buraxmışdır.

Müfəssirimiz Furat əl-Kufi də məhz belə bir dövrdə yaşayıb-yaratmışdır. Müasiri Əyyaşi, Təbəri kimi müqəddiməsində rəy ilə təfsiri qadağan edən rəvayətləri danışmasa da, təfsirində şəxsi qənaət və seçimini bildirməməsi onun da rəvayət təfsiri tərəfdarı olduğunu açıq şəkildə göstərir. Bu baxımdan, Furat əl-Kufinin təfsirini tam bir rəvayət təfsiri hesab etmək mümkündür.

Bununla birlikdə Furat müasirlərindən fərqlənir. Başqaları Quranın “Fatihə” surəsindən “Nas” surəsinədək nazil olan ayələrə dair əldə et-

diyi rəvayətləri ardıcıl olaraq əsərində söyləyərkən, Furat təkcə İmam Əli və əhli- beytə dair nazil olduğuna inandığı ayələrin təfsirinə və onların nazilolma səbəblərinə dair rəvayətlərə təfsirində yer vermişdir.

Onu da qeyd edək ki, Furat əl-Kufi bu məsələdə tək deyildir. Araşdırmamız nəticəsində məlum olmuşdur ki, Furatla, təqribən, eyni dövrdə və bir müddət sonra yaşamış olan bir çox müfəssir Quranda İmam Əli və əhli- beytə dair nazil olduğuna inandığı ayələrin təfsirinə dair əsər qələmə almışdır. Məsələn, Furatın ustadlarından Hüseyn ibn Həkəm əl-Hibərinin (v.286/899) "Ma nəzələ minəl-Quran fi əhli-beyti nəbiyyi (s)", İbrahim ibn Məhəmməd ibn Səid ibn Hilal əs-Səqəfinin (v. 283/896) "Kitabu ma nəzələ minəl Quran fi əmiril möminin" (Tusi 1422, 36-37; Nəcəşi 1424, 16-17), Əhməd ibn əl-Həsən əl-İsfərayini əz-Zəririn (v. ?) "əl-Məsabih fi zikri ma nəzələ minəl Quran fi əhli-beyt" (Tusi 1422, 72; Nəcəşi 1424, 93), İbn Huccam Məhəmməd ibn əl-Abbas ibn Əlinin (v. 328/939-cu ildən sonra) "Kitabu təvili ma nəzələ fi ən-Nəbi və Alihi" (Tusi 1422, 228), Məhəmməd ibn Urumə Əbu Cəfər əl-Qumminin (v.?) "Kitabu ma nəzələ fil-Quran fi əmirəlmöminin" (Nəcəşi 1424, 330), Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin (v. 356/967) "Kitabu ma nəzələ minəl-Quran fi əmirəlmöminin (ə)" (Nəcəşi 1424, 280), Əhməd ibn Məhəmməd ibn Ubeydullah əl-Cövhərinin (v. 401/1011) "Kitabu ma nəzələ minəl-Quran fi sahibil-əmr" (Tusi 1422, 79-80; Nəcəşi 1424, 85-86), Furat əl-Kufi kimi təfsir qələmə aldığı mənbələrdə qeyd olunur. Adıçəkilən müfəssirlərdən bir qisminin zeydiyyə məzhəbinə mənsub olduğu deyilir.

Furat təfsirində qiraət fəqliliklərinə də toxunur. Məsələn, "Və yaxın qohumlarını qorxut və xəbərdarlıq et" ("Şüəra", 214) ayəsinin təfsirində İmam Baqirdən Abdullah ibn Məsudun qiraətində "Qorxut yaxın qohumlarını və doğmalarından olan ixlaslı kəsləri" şəklində olduğunu nəql edir (Furat t.y, 109). Həmçinin "Elə ki, Məryəm oğlu məsəl çəkildi, sən qövmün dərhal ona görə səslərini ucaltdı" ("Zuxruf", 57) ayəsinin təfsirində də Übey ibn Kəbin qirətinə görə "yəsidun" (səslərini ucaltdılar) yerinə "yədiccun" (hay-küy saldılar) şəklində olduğunu nəql edir (Furat t.y, 154).

Furat əl-Kufi təfsirində yeri gəldikcə, nəsx məsələsinə dair rəvayətlər də təqdim edir. Məsələn o, "Ey iman gətirənlər, Allah rəsulu ilə xüsusi söhbət etdiyiniz zaman, öz söhbətinizdən öncə sədəqə verin" ("Mücadilə", 12) ayəsinin təfsirində tabei alimlərindən Mücahiddən belə nəql edir:

"Möminlərin əmiri Əli ibn Əbu Talib (ə) belə buyurdu: "Allahın Kitabında elə bir ayə var ki, ona nə məndən əvvəl, nə də məndən sonra

əməl edən oldu. (*Həmin*) ayə “Nəcvə” ayəsidir. Mənim bir dinarım var idi. Onu 10 dirhəmə satdım. Beləliklə, onların hər birini Peyğəmbərlə (s) xüsusi söhbət etməzdən əvvəl sədəqə verdim. Sonra həmin ayə bu ayə ilə nəsx edildi: “Yoxsa öz xüsusi söhbətinizdən qabaq sədəqə verməkdən qorxdunuz? İndi ki, bunu etmədiniz və Allah da bundan keçdi, onda namaz qılın, zəkat verin, Allaha və Onun rəsuluna itaət edin. Allah etdiklərinizdən xəbərdardır” (“Mücadilə”, 13). Məndən sonra kimsə əvvəlki ayəyə əməl etmədi” (Furat əl-Kufi t.y, 180).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Furat əl-Kufi Quranın dördüncü bərinin İmam Əli və əhli-beyt haqqında nazil olduğu qənaətindədir. Bu baxımdan o, təfsirində çoxlu sayda ayənin İmam Əli və əhli-beyt haqqında nazil olduğunu göstərən rəvayətlər təqdim edir.

Furat əl-Kufinin ən çox tənqid olunan tərəfi isə onun təəssübkeşlik nümayiş etdirib, əlaqədar olmayan ayələrin İmam Əli və əhli-beyt haqqında nazil olduğunu iddia etməsidir (Shahavatov, 2014, 247-253).

Əslində, Furata ünvanlanan bu tənqid onunla eyni dövrdə yaşamış imamiyyə müfəssirlərindən Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşi və Əli ibn İbrahim ibn Haşim əl-Qummiyə də ünvanlanmışdır. Hər ikisinin də məzhəbi təəssüblə hərəkət edərək, Quranın mübhəm ayələrini öz əqidələri istiqamətində təfsir etdikləri, birbaşa əlaqə qura bilmədikləri ayələri isə təvil etdikləri fikri səsləndirmələridir. Onların Quranı şübhələşdirdikləri iddia edilmişdir (Ateş, 1975, 150; Çalışkan, 2003, 90).

Bu istiqamətdə tənqidlərə ən çox məruz qalan erkən şiə təfsirçilərinin bütün mübhəmləri eyni şəkildə məzhəbi təəssüblə təfsir etdiklərini söyləmək doğru deyildir. İlk dövr şiə müfəssirlərinin bir qisminin mübhəmləri əhli- sünne müfəssirlərinin etdikləri bir metodla təfsir etdikləri məlumdur. Məsələn, keçmiş ümmətlərlə əlaqədar bir çox ayədə mübhəm buraxılan yerləri əhli- sünne təfsirçiləri ilə eyni şəkildə şərh etməyə çalışmışlar. Qummi “Şəhərin uzaq nöqtəsindən bir adam qaçıb-gəldi” (“Yasin”, 36/20) ayəsində bəhs edilən şəxsin Həbib ən-Nəccar olduğunu bəyan edir (Qummi, 1404, II/214).

İbn Teymiyyənin sələf üləmasına nisbətə təqdim etdiyi bir neçə nümunə vardır ki, bunlar şiə təfsirlərində olanlarla bənzərlik təşkil edir. İbn Teymiyyənin qeyd etdiyinə görə, əhli-sünnənin sələf alimlərindən bəzilərinə görə, “Səbir edənləri, doğru olanları, hüsurunda könüldən boyun büküb divan dayananları, Allah üçün (mal) xərcləyənləri və səhərlərdə istiğfar edənləri görməkdədir” (“Ali-İmran”, 3/17) ayəsində bəhsi keçən səbir edənlərdən məqsəd – Peyğəmbər, doğru olanlardan məqsəd – Əbu Bəkr, Allaha boyun əyənlərdən məqsəd – Ömər, infaq edənlərdən məqsəd – Osman və səhərlərdə bağışlanma diləyənlərdən

məqsəd – Əlidir. Həmçinin "Məhəmməd Allahın Rəsuludur. Onun yanında olanlar kafirlərə qarşı qatı, bir-birlərinə qarşı mərhəmətlidirlər. Onların rüku və səcdə edərək Allahın lütf və razılığını axtardıklarını görərsən ("Fəth", 48, 29) ayəsi ilə əlaqədar olaraq, bərabərindəkilərdən Əbu Bəkrin, kafirlərə qarşı qatı olanlardan Ömər in, öz aralarında mərhəmətliyərdən Osman ın, rüku və səcdə edənlərdən Əlinin nəzərdə tutulduğunu söyləmişlər (İbn Teymiyyə, 1997, 92).

İbn Teymiyyə bu təfsir tərzini "örnekləmə" adlandırır və "ümumi bir ismin bəzi növlərini, izah edilmək istənilən şeyin ümumi və xüsusi bütün xüsusiyyətlərini içinə alacaq tam bir tərif etmək şəklində deyil, dinləyiciyə növ haqqında fikir verəcək bir misal şəklində işarə etmək" olaraq izah edir (İbn Teymiyyə, 1997, 44).

Eyni fikri Furat əl-Kufi üçün də deyə bilərik. Furat əl-Kufi təfsirində bir çox ayəni həmin metodla İmam Əli və əhli-beytlə əlaqələndirir. Bununla yanaşı, onun təqdim etdiyi ayələrdən bir çoxunun İmam Əli və əhli-beytlə əlaqədar olduğunu əhli-sünnə müfəssirləri də təsdiq edirlər. Məsələn, "Əslində, sən yalnız qorxudansan və hər bir dəstə üçün doğru yol göstərən var" ("Rəd", 7) ayəsinin təfsiri ilə əlaqədar olaraq Həzrət Peyğəmbərdən nəql etdiyi "Mən qorxudanam, hidayət olunanlar isə Əlinin vasitəsilə hidayət olunurlar" hədisi əhli-sünnənin hədis və təfsir mənbələrində də mövcuddur (Təbəri, 1954, XIII/108; Neysaburi, t.y., II/129-130; Razi, t.y., 10, XIX/14).

Nəticə

Həyatı və yaradıcılığı haqqında kifayət qədər məlumat olmayan Furat ibn İbrahim ibn Furat əl-Kufinin hicri III (m. IX) əsrin ikinci yarısı ilə IV (m. X) əsrin birinci yarısında yaşadığı ehtimal olunur. Rəvayət-dirayət mübahisəsinin hökm sürdüyü bir dövrdə yaşayıb-yaratmış Furat rəvayət təfsiri qələmə almaqla yanaşı, əksəriyyət etibarilə İmam Əli və əhli-beyt haqqında vəhy gəldiyinə inandığı ayələrin nazilolma səbəbi və təfsirinə dair rəvayətləri təqdim etməsi baxımından müasirlərdən fərqlənir.

Bir tərəfdən, erkən rical əsərlərində adının keçməməsi, digər tərəfdən, təfsirində imamiyyənin "imamət" anlayışına zidd rəvayətlərə yer verməsi, Furat əl-Kufinin zeydiyyədən, yoxsa imamiyyədən olduğu haqqında sualı ortaya çıxarmışdır. Digər tərəfdən, bir çox imamiyyə alimi Furatın təfsirinə istinad etmiş, sonrakı dövr bəzi rical alimləri onun haqqında müsbət fikirlər səsləndirmişlər. Bütün bunlara dayanaraq, Furatın imamiyyədən olduğuna dair qənaət də ortaya atılmışdır. Fikrimizcə, Furat zeydiyyəyə mənsub müfəssirdir.

Məzhəbi tam aydın olmayan Furatın təfsirinin mötəbərliyi haqqında da bəzi iradlar mövcuddur. Hər şeydən əvvəl Furatın öz təfsirində rəvayət nəql etdiyi bəzi ustadlarının hədis uydurduqlarına dair məlumatlar mövcuddur. Digər tərəfdən, təfsirinin ravisi də məchuldur. Furat əl-Kufinin təfsirinin mötəbərliyinə xələl gətirən digər bir xüsüs – əvvəllər mövcud olan sənədlərinin silinməsidir. Bütün bunlara baxmayaraq, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bəzi imamiyyə müəllifləri öz əsərlərində Furatın təfsirinə istinad etmiş, rical alimləri onun haqqında müsbət fikirlər səsləndirmişlər.

Araşdırmalar Furat əl-Kufinin yaşadığı və buna yaxın dövrdə, xüsusilə zeydiyyə məzhəbinə mənsub şiələr arasında İmam Əli və əhli-beyt haqqında nazil olan Quran ayələrinin təfsirinə dair əsəryazma ənənəsinin yayıldığını göstərir. Bu dövrdə yaşayan Furat əl-Kufi də eyni metodla təfsir qələmə almışdır.

Furat əl-Kufinin təfsirini tam bir rəvayət təfsiri hesab etmək olar. O, əldə etdiyi rəvayətlər haqqında hər hansı dəyərləndirmə etmədən ardıcıl təqdim etməyə çalışmışdır. Bu baxımdan, müasiri Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşi ilə eyni metodu izləmişdir.

Təfsirini İmam Əli və əhli-beyt imamlarına aid ayələrə həsr etsə də, Furat əl-Kufi yeri gəldikdə qiraət fərqlilikləri və nəsx məsələsinə də toxunur.

Digər erkən dövr şiə müfəssirləri kimi, Fuat əl-Kufi də tənqid olunmuş, məzhəbi təəssüblə hərəkət etdiyi iddia olunmuşdur. Furatın İmam Əli və əhli-beytlə əlaqəsi olmayan ayələri belə, onlarla əlaqələndirməyə cəhd etdiyi fikri səsləndirilmişdir. Bu iddiaya qismən qoşulmaqla yanaşı deyə bilərik ki, Furat əl-Kufinin təfsirində təqdim etdiyi bir çox ayə əhli-sünnə təfsirlərində də İmam Əli və əhli-beytlə əlaqələndirilmişdir.

Burada belə bir sual yaranır: niyə bəhsi keçən dövrün şiə müfəssirləri bu qədər ayəni İmam Əli və əhli-beytlə əlaqələndirməyə çalışırlar? Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, İmam Əli uşaqlığından etibarən, Həzrət Peyğəmbərin nəzarətində yetişmiş, heç vaxt şirk qoşmamış ilk müsəlmandır. İslamın yayılmasında ən çox əməyi keçənlərdən biridir. Demək olar ki, bütün döyüşlərdə iştirak etmiş, ön sıralarda yer almış, malı və canı ilə Allah yolunda mübarizə aparmışdır. Həyatın bir parçası olan Quranda belə bir şəxsdən, ad çəkilməsə də, bəhs olunması təbiidir. Təfsirlərə baxdığımız zaman məzhəbindən asılı olmayaraq, bir çox müfəssirin bunu əsərində qeyd etdiyini görə bilərik. Bununla yanaşı, İmam Əli və əhli-beytlə əlaqədar olmayan ayələrin də onlarla əlaqələndirildiyinin şahidi oluruq. Fikrimizcə, bunun səbəbi şiə

qrupları arasında yer alan ifratçı qruplardır. Bu qruplar tərəfindən uydu-rulan bir çox rəvayət təfsirlərdə əks olunmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Furat əl-Kufinin istinad etdiyi bəzi müəlliflər haqqında rical alimləri mənfi fikirdə olmuş, onların hədis üsulunda mötəbər şəxslər olmadığını qeyd etmişlər. Bu da onu göstərir ki, Furat əl-Kufi təfsirində qeyd etdiyi rəvayətlərlə əlaqədar seçici davranmamışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, hicri III əsrin sonu və IV əsrin əvvəlində qələmə alınmış və günümüzdə orijinal şəkildə gəlib-çatan bir təfsirin dövrün "təfsir" anlayışı haqqında fikir sahibi olmaq baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyini düşünürük.

Ədəbiyyat

Ateş Süleyman. (1975). "İmamiye Şîasının Tefsir Anlayışı," Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı XX.

Cerrahoğlu İsmail. (2005). Tefsir Tarihi, Ankara.

Çalışkan İsmail. (2003). Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci, Ankara.

Əfəndi Mirzə Abdullah. (1987). Riyaz əl-üləma və hiyaz əl-füzəla, Məşhəd.

Furat ibn İbrahim ibn Furat əl-Kufi. (t.y.). Təfsiru Furat əl-Kufi, Nəcəf.

Gümüş Sadreddin. (1990). Kur'ân Tefsirinin Kaynakları, Kayıhan Yay.

Habibov Aslan. (2007). İlk Dönem Şii Tefsir Anlayışı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Həbibov Aslan. (2008). İlk dövr imamiyyə müfəssirlərinə görə Qurandakı mübhəmlər// Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsi Elmi Məcmuəsi, № 10 Sentyabr (Eylül)

Həskani Hakim. (1411). Şəvahid ət-tənzil li kitabi ət-təfzil, Muesseyi Çap ve Neşr.

Hürr əl-Amuli, Məhəmməd ibn Həsən ibn Əli ibn Məhəmməd (1409). Vəsail əş-şiə, Qum.

Xonsari Məhəmməd Baqir əl-Musəvi. (1932). Ravzatul-cənnat fi əhvali əl-üləmai və əs-sadat, Qum.

İbn əş-Şəcəri, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əli ibn Həsən əl-Ələvi. (1403). Fəzlu ziyarəti əl-Hüseyn (thq. Seyyid Əhməd əl-Hüseyni) Qum.

İbn Teymiyyə, Ahmed b. Abdilhalim. (1997). Tefsir Usûlüne Giriş, (çev. Yusuf Işıcık), İstanbul.

Kazım, Məhəmməd. (1990). "əl-Müqəddimə"// Təfsiru Furat əl-Kufi (Furat ibn İbrahim ibn Furat əl-Kufi), Tehran.

Qummi Əli ibn İbrahim ibn Haşim. (1404). Təfsir əl-Qummi, Qum. Məclisi Məhəmməd Baqir. (t.y.). Bihar əl-Ənvar, Beyrut.

Nadirəli Adil Nurəli. (1990). ət-təfsir vəl-müfəssirun ində əş-şie (Fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası), Quddis Yusuf Universiteti Şərq Ədəbiyyat İnstitutu, Beyrut.

Neysaburi Əbu Abdilləh Hakim. (t.y.). əl-Müstədrək ələs-Səhiheyn, Beyrut.

Nəcaşi Əbu əl-Abbəs Əhməd ibn Əli ibn Əhməd. (1424). Rical, Qum. Razi Fəxrəddin. (t.y.). ət-Təfsirul-Kəbir, Tehran.

Sədr Seyyid Həsən. (1375). Təsis əş-şie li ulum əl-İslam, Qum.

Shahavatov Sabuhi. (2014). Tefsirde Mezhep Refleksli Aşırılık-İbn Furat Örneği// C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XVIII, Sayı: 1 Sayfa: 243-255

Soysaldı Mehmet. (2001). Nüzûlünden Günümüze Kur`ân ve Tefsir, Ankara.

Şeyx Səduq Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli ibn Hüseyn ibn Babueyh əl- Qummi. (1963). İləl əş-şərayi, Nəcəf.

Şeyx Səduq, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli ibn Hüseyn ibn Babueyh əl- Qummi. (1413). Uyunu əxbari ər-Rıza, Məşhəd.

Şeyx Səduq, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli ibn Hüseyn ibn Babueyh əl- Qummi (1362). əl-Əmali, Kitabhaney-i İslami.

Tehrani, Ağə Bozorg (Məhəmməd Muhsin Nəzilu Samarra). (1498). əz- Zəriə ilə təsanif əş-şie, Qum.

Təbəri, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. (1954), Camiul-Bəyan ən Təvili Ayil-Quran, Misir.

Təbərsi, Mirzə Hüseyn Nuri (1408). Müstədrək əl-vəsail, Qum.

Tusi, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsənş (1424). əl-Fehrist, Muəssəsətu Nəşr əl-fuqahəti.

Vəcih, Əbdussələm ibn Abbas (1990). Əlamu əl-müəllifin əz-Zeydiyyə, Müəssəsətu əl-İmam Zeyd ibn Əli əs-Səqəfiyyə.